

GÖKTÜRK DEVRİ KÜPELERİ (VI-IX. YÜZYILLAR)

EARRINGS OF ANCIENT TURKS (VI-IX.TH CENTURIES)

J. Özlem Oktay Çerezci*

Öz

Göktürk Devri'nde takı olarak en çok küpelerle karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte sözü edilen küpelerin detaylı çalışmasına ihtiyaç vardır. Bu nedenden dolayı Göktürk Devri takıları içinde ayrıcalıklı yere sahip küpelerin süsleme, form özelliklerine değinilerek tanıtılması amaçlanmıştır. Bu çerçevede sadece arkeolojik malzeme olarak ele geçen küpelere değinilmemiş ama aynı zamanda taş heykeller, duvar resimleri, vb.nde tasvir edilen figürlerin küpelerine karşılaştırmalı olarak yaklaşılmasıdır.

Göktürk Devri'nde küpe takma, gerek kadınlar gerekse erkekler arasında oldukça yaygın bir gelenektir. Bunu, sadece mezarlarda arkeolojik malzeme olarak ele geçen küpelerden değil ama aynı zamanda taş heykeller, duvar resimlerinde, vb.de, özellikle savaşçı erkeklerin tasvirinde karşılaştığımız örnekler desteklemektedir. Bu küpeler halka form dışında çoğunlukla küre ya da damla şeklinde pandantiflere sahip biçimde karşımıza çıkmaktadırlar. Konumuzu oluşturan Göktürk Devri küpelerinin çalışılmasındaki amaç, Moğolistan, Hakasya, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Minusinsk Havzası ve Altaylar başta olmak üzere Göktürk Devrinde oldukça geniş bir coğrafyada görülen bu küpelerin düşüncemize göre Göktürk sanatı için önemli bir zincir halkasını oluşturmasıdır.

Göktürk Devri küpeleri incelenirken bir takım gruplandırma ve sınıflandırma yapılmıştır. Bir takım araştırmacılar küpeleri şu şekilde iki gruba ayırmıştır: imitasyon boncuklu ve boncuksuz. Bazı araştırmacılar ise ana

* Yrd. Doç. Dr., MSGSÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul / Türkiye
jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr

grup olarak küpelerin üretildiği madeni temel almışlardır. Bizim yaptığımız gruplandırmada; küpenin formu ve pandantifi göz önüne alınmıştır, tip ise pandantifinin ve boncuğun özelliklerine göre ayrılmıştır. Bu bağlamda yedi grup ve on bir tip tespit edilmiştir. Gruplandırma kısaca şu şekildedir:

Grup I. Uzun Pandantifli Küpe; Grup II. Kısa Pandantifli Küpeler; Grup III. Sadece telin daire formunda kıvrılması ile oluşturulmuş küpeler; Grup IV. Pandantifsiz Küpeler (Pandantifi Kayıp Küpeler); Grup V. Lir Görünümlü Küpeler; Grup VI. Figürlü Küpeler; Grup VII. “S” Görünümlü Küpeler. Bu noktada değinmekte fayda vardır ki; çalışmamızı daha iyi ifade etmek için tablo ve fotoğraf gibi görsel malzemelere yer verilmiştir.

Göktürkler’e ait küpeler altın, gümüş ve tunçtan üretilmiştir. Son yıllarda yapılan araştırmalar sayesinde Ortaçağ’da küpelerin bir kısmının bakır-çinko alaşımı ve kalayın karıştırılmasıyla meydana getirildiğini belirtmek mümkündür. Kadınlara ait mezarlarda daha çok gümüş ve tunçtan yapılmış küpelere rastlanmaktadır. Bunlar genellikle döküm tekniğinde üretilmişlerdir, uçlarından çoğu zaman yuvarlak bir pandantif sallanmaktadır; bazen de uçlarında cam hamurundan yapılmış süsler görmek mümkündür. Kadın mezarlarından ele geçen küpeler genellikle çift olarak bulunmuştur. Bununla birlikte bazen küpe çiftleri farklılık göstermektedir, örneğin bunlardan biri çubuk-pandantifli ve zarif olabilirken diğeri pandantifsiz olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erkek mezarlarından elde edilen küpeler, aşağıda değineceğimiz üzere, çoğunlukla Göktürk Devri taş heykellerde ve duvar resimlerinde tasvir edilen küpe formlarına benzemektedir; genelde bunların uçlarından yuvarlak bir pandantif sallanmaktadır.

Dikkati çeken bir nokta Göktürk Devri’ne ait in-situ olarak bulunan takıların, sadece tek amaçlı yani süslenme için kullanılmamış olması, bir takım sembolik anlamlar taşımalarıdır. Göktürk erkekleri tarafından da kullanılan küpeler sosyal statünün sembolüdür; savaşçı erkekler tarafından takılanlar cesaret ve yiğitlik kavramları ile birlikte düşünülmelidirler.

Anahtar Kelimeler: Göktürk Devri, Göktürk Maden Sanatı, takı, küpe, Orta Asya, İç Asya.

Abstract

In Gokturk Period (Ancient Turks) among jewellery, the earrings were the most popular ones. However, these earrings need to be studied in details. In this respect the aim of this study is to give information about these earrings, which have a very important place among Gokturk Period jewellery, from the point of their form, type and adornment. Within this context not only are mentioned the earrings which were derieved as archaeological material but also their representations of figures on frecoes, stone statues, etc. are tried to be dealed.

Wearing earrings were common tradition among both men and women in Gokturk Period (Ancient Turks). Evidences of this tradition can be found not only as earrings among archaeological findings at graves, but can be also found on especially male warrior representations on wall paintings, stone statues and etc. These earrings can be in the round form and except from these, some of them can have spherical or drop shaped pendants. The aim of our study is to take attention on these earrings, which were spread on a vast areas such as Mongolia, Hakasia, Russia, Kazahstan, Kirgizistan, Minusinsk Basin, Altai and etc., for they complete an important chain ring of art of Ancient Turks.

Considering the exclusive status of these earrings among Gokturk Period (Ancient Turks) art, a study for classification was tried to be prepared. During this classification, form and pendant of the earrings are considered, while the type was determined according to properties of beads and pendants. In this respect seven group and eleven type were identified. The grouping is as following:

Group I. Earrings with long pendant; Group II. Earrings with short pendant; Group III. Ring shaped Earrings; Group IV. Earrings without pendants (Earrings that lost their pendants); Group V; Lyre shaped Earrings; Group VI. Figured Earrings; Group VII. "S" Shaped Earrings. At this point, it is useful to indicate that to express our study better, we prepared some tables.

The earrings of Gokturk Period mostly made of gold, silver or bronze. Due to the last investigations, it is possible to say that some of the earrings were made of gunmetal in Middle Ages. In the woman graves, mostly silver or bronze earrings were derieved. Generally these were manufactured by casting and they have bead pendants; sometimes these pendants have frit adornement. The earrings which were derieved from woman graves, usually found in pairs however these pairs can be different from each other. For example, while one of them can be much more elegant and have stem-pendant the other can be without pendant.

The earrings which were found from man graves and have bead pendants, generally look like the representations of earrings on stone statues and wall paintings of Gokturk Period.

It is important to mark that these earrings which were found in-situ, except from their funcitonal mission, carry some symbolical meannings. For example, they show the status of their owner; warriors earrings must be deal with the courage and faith.

Keywords: *Gokturk Period (Ancient Turks), Gokturk metalwork, jewelry, earring, Central Asia, Inner Asia.*

Göktürk Devri'nde küpe takmak yaygın bir gelenektir. Bu dönemde küpe yalnızca kadınlar tarafından değil ama aynı zamanda erkekler tarafından da takılmıştır.¹ Göktürk Devri'ne ait erkek mezarlarında ele geçen küpe sayısı oldukça fazladır. Genelde erkeklerin tek, kadınların ise çift ya da tek küpe taktıkları bilinmektedir. Bu küpeler mezarlarda tek ya da çift olarak yer alabilmektedir. Küpeler çok nadir durumlarda amacından farklı işlev için de kullanılmıştır;  rneğin, Zare no-Ubin Mezarlığı Mezarlık 1'den ele geçen küçük çanta buluntusu dahilindekilerden biri de k pedir. Büyük ihtimal onun burada yer almasının sebebi, sadece takı amaçlı değil ama aynı zamanda bir çeşit kop a olarak da d ş n lm ş olmasıdır.²

Bu dönemde, form olarak bir takım sınırlamalar ile birlikte kendine özgü ince ve zarif işiliğe sahip küpeler dikkati çekmektedir. Küpeler sadece halka formlu olabildikleri gibi lehimli küre, bazen konik, damla formda pandantife sahiptirler. K pelerden sarkan pandantif Őekillerine göre küpelere çeşitli isimler vermek mümkündür.³ Küre ve diğer pandantiflerin içi genelde boştur.⁴ Pandantif dışında k pelerde saptayıcı diğer adıyla imitasyon boncuk, köprü, pandantif-çubuk ve tamamlayıcı ya da ek süsleme elemanı gibi kısımlar bulunmaktadır. Bu noktada konunun daha iyi ifade edilmesi için küpenin bölümlerine değinmekte fayda vardır:

İmitasyon Boncuk (Fiksator ya da Saptayıcı): Köprü ile birlikte dökümdür, köprünün yukarı kısmına yerleştirilmektedir. Bunlar küçük bir bilye ya da küre olabilecekleri gibi bazen oval formda da karşımıza çıkarlar. Bu detay, süsleme elemanı olmakla birlikte fonksiyonel bir göreve de sahiptir; kulak memesi deliğinde küpenin duruşunu sağlar;

Pandantif  ubuğu: K pede süsleme elemanıdır, köprünün alt kısmında yer alır.  engel ile tek döküm olabildiği gibi monte edilebilir özelliğe sahip olanları da vardır;

¹ İ. Vaynşteyn, *İstoria Narodnogo İskusstva Tuvı*, Moskova 1974, s.60.

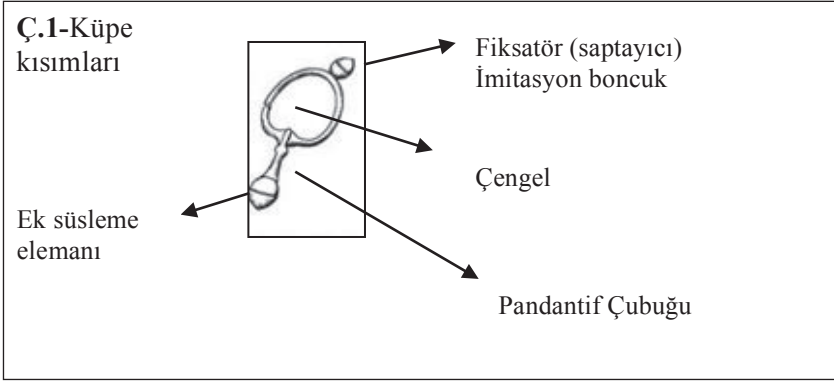
² Basova Natalya Vladimirovna, *Ser'gi i Viso hnie Podveski Naseleniya Yuga Zapadney Sibiri (V-XVIII vv.)*, Arheologii i Etnografii Sibirskogo Otdeleniya RAN, Novosibirsk 2010 (Doktora Tezi), s.44.

³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş V, Türklerde Ordu, Ordugah ve Otağ: Hunlardan Osmanlılara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s.243-244.

⁴ Ayman Dosımbayeva - Abdinur Nuskabay, *Tyurkskiy Arheologo-Etnograficeskiy Kompleks Kumay - Kumay Türk Arkeoloji-Etnografya Kompleksi*, Astana 2012, s.81; Ayman Dosımbayeva, *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat Kul'turnoe Nasledie Kazahskoy Stepi*, Almatı 2006, s.37.

Tamamlayıcı ya da Ek Süsleme Elemanı: Pandantif çubuğun bitiminde yer alan boncuk, küre, damla formlara sahip süsleme elemanıdır;

Çengel: Küpenin temel kısmıdır. Kulak memesine geçirilmektedir. Bunlar Göktürk Devri'nde tek pandantifli olabilecekleri gibi, bazı durumlarda sade biçimde yani tek halka şeklinde kullanılmışlardır (**Ç. 1**).⁵

Aşağıda tanıtmaya çalışacağımız küpeler gruplandırmalara göre incelenmiştir. Bir takım araştırmacılar küpeleri şu şekilde iki gruba ayırmıştır: boncuklu ve boncuksuz. Bazı araştırmacılar ise ana grup olarak küpelerin üretildiği madeni temel almışlardır.⁶ Bizim yaptığımız gruplandırmada; küpenin formu ve pandantifi göz önüne alınmaktadır, tip ise pandantifinin ve boncuğun özelliklerine göre ayrılmıştır (T. 1).⁷

Grup I. Uzun Pandantifli Küpe:

Tip 1a. Küpenin üst kısımda boncuk ya da inci tanesi yer almaktadır ve pandantifi ince bir çubuk şeklindedir, bu çubuğa yatay yönde rozetler arasında silindirik boncuk geçirilmiştir. Çubuk yuvarlak ya da çokgen boncuk tanesi ile sonlanmaktadır. Ak-Kobı III Kurgan 2'den, Balık-Sook I

⁵ J. Özlem Oktay, VI-IX. Yüzyıllarda Orta ve İç Asya'da Maden Sanatı: Göktürk Devri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora tezi, MSGSÜ BAP tarafından desteklenmiştir), İstanbul 2013, s. 205-214; B. N. Vladimirovna, a.g.e., s.155-158.

⁶ Gruplandırma ve tiplere ayırmada B. N. Vladimirovna, a.g.e.; B. B. Ovcinnikova, Tyurkskie Drevnosti Sayano-Altaya v VI-X Vekah, 1990, tabl.7, çiz.26; A.A. Gavrilova, Mogil'nik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen, M.-L. 1965 dikkate alınmıştır.

⁷ T.1 için B.B. Ovcinnikova, a.g.e., tablo10;B.N. Vladimirovna, a.g.e., ris.7-15'den yararlanılmıştır.

Kurgan 11'den, Bilge Kağan Hazinesi'nden örnekler mevcuttur (F. 1⁸- 2⁹). Tarih olarak VIII. yüzyıla işaret ederler.

F. 1-Balık-Sook I,
Kurgan 11 (Altay)

F.2- Bilge Kağan Anıtı,
Arhangay Eyaleti (Moğolistan)

Tip 1b. VI-VIII. yüzyıllarda kullanım alanına sahiptir. Tip 1a'dan ayırt edici özelliği köprünün ucu bitişmeyen üçgen formunda olmasıdır. Uzun ince taneli çubuktan meydana gelen pandantif damla formu ile sonlanmaktadır. Tuva'dan ele geçen örnekler bilinmektedir.¹⁰

Tip 2a. Bu tip küpelerin halkaları üzerinde, yukarı kısımda imitasyon boncuk yer almaktadır. Küpenin aşağı iç kısmında, ucunda asılı olarak duran boncuk  an-pendantifi için yuva bulunur. Bunlar VII-VIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu tip içinde köprünün yukarı kısmında imitasyon boncuklu ve yekpare döküm elips şeklinde pandantifli örnekler de bulunmaktadır (F. 3-4)¹¹.

⁸ http://museum.mmc.nsu.ru/?int=VIEW&el=3772&templ=NEW_INTERFACE_STAND, 20.10.2013.

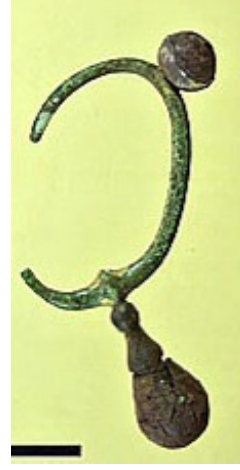
⁹ Dovdoi Bayar, "Eski Türk Anıtları ve Taş Heykelleri", **Cengiz Han ve Miras ları Büyük Moğol İmparatorluğu**, ed. Samih Rıfat, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006, s.103, res. 46.

¹⁰ İ. Vaynşteyn, a.g.e., s.59.

¹¹ http://museum.mmc.nsu.ru/?int=VIEW&el=3772&templ=NEW_INTERFACE_STAND, 12.10.2012.

F. 3- Ak-Kobı III,
Kurgan 2 (Altay)

F. 4- Markelov Mıs I,
(Hakasya) (erkek mezarı)

Pendantifli erken Orta Asya küpelerinin daha çok güney Kazakistan'da ve İli Vadisi'nde yoğunlaştığı belirtilmektedir.¹²Oval formda halkaya küçük çubuk eklenmesi ile oluşturulan çan-pendantifli küpeler de bu tipe dahildir ve VII-VIII. yüzyıla ait olarak kabul edilmektedirler. Göktürk Devri'nde bu küpeler, Altay'da Kuray Bozkır anıtlarında (Kuray II Kurgan 3 ve Kuray IV Kurgan 1); Sağlı-Bajı 1 Mezarlığı kurgan 22'de ele geçmiştir. Ayrıca Kuzey Moğolistan'da Djargalantı Kurgan 2'de VIII-IX. yüzyıl Altay ve Tuva mezarları ile birebir örtüşen örnekler bilinmektedir.¹³ Bu küpeler bozkır kültüründe oldukça geniş bir alana yayılmıştır; bunlar sadece Orta Asya ve Güney Sibirya'da değil ama aynı zamanda Avrupa, Kafkasya'da da bulunmuştur.¹⁴

Tip 2b. Bu tip küpelerin halkaları üzerinde yukarı kısımda imitasyon boncuk tanesi ya da çıkıntı mandal yer almaktadır. Küpenin aşağı kısmında ise çubuğa sahip çan-pendantifi için yuva bulunur. Pendantiflerin ucunda boncuğun formu net olarak tespit edilemediği için tip 2a'dan ayrılmışlar-

¹² G. A. Brikina, **Karabulak**, Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovogo Krasnogo Znamenı Institut Arheologii, Moskova 1974, s.96.

¹³ S. G. Klyashornıy - D. G. Savinov, **Stepnie İmperii Drevney Evrazii**, Filologičeskiy Fakul'tet SPBGU, S. Peterburg, 2005, s.225.

¹⁴ A. D. Graç, **Drevnie Koçevniki v Tsentre Azii**, GRVL, Moskva 1980, s.62; A. D. Graç, "Drevnetyurksie Kurganı na Yuge Tuvi", **Drevnosti Sibiri, Dal'nego Vostoka i Sredney Azii**, KSİA, 114, 1968, s. 108.

dır. Uzuntal Kurgan III'den küpe buna güzel bir örnektir. Bunlar VII-VIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir.¹⁵

Grup II. Kısa Pandantifli Küpeler:

Tip 3. Damla Pandantifli. Damla pandantifler gövdeye oranla oldukça iri boyutludur. Bu tip küpeler Kudırge Mezarlığı mezarlar 12, 13, 15 gibi yerlerden örnekler mevcuttur, VI-VII. yüzyıla tarihlendirilmektedirler. Örneklerin çoğunluğu gümüş döküm olarak üretilmiştir.¹⁶ Damla formulu, pandantifli küpelere Altay'dan Yedisu'ya ve Soğd ile Toharistan'a kadar çok geniş bir alanda rastlanmaktadır.¹⁷

Tip 4. Bilya pandantifli. Küpenin halkası yukarı doğru incilir ve kollar bitişmez, boncuğu yoktur. Pandantif üst üste bindirilmiş iki yassı ya da biri yassı küreden oluşur. Bu tipte VI-VII. yüzyıla ait Kudırge mezarlarında karşılaşmak mümkündür. Don ve Sibirya atlı kültüründekiler, VII. ve VIII. yüzyılda çıkan "küçük pandantifli ve genelde halka şeklinde çıkıntılı pandantife sahip küpelerdir.

Tip 5. Bilyalı kısa çubuk formunda döküm pandantif. Pandantif olarak bir üstteki tipe benzerlik gösterir ancak bunların halkası üzerinde bir ya da birkaç boncuk yer almaktadır. Burada ele geçen bir örnek bakırdandır. Bunlar genellikle Göktürk Devri'nin sonlarına işaret eden mezarlardan ele geçmiştir, IX. yüzyıla ait olarak kabul edilirler. VIII-IX. yüzyıl tarihi veren ve Altay ile Tuva çağdaşı ile birebir örtüşen Kuzey Moğolistan'dan Nainte-Sume anıtından küre pandantifli küpe bulunmuştur.

¹⁵ D. G. Savinov, "Drevnetyurkskie Kurganı Uzuntala (K Voprosu o Vıdelenii Kurayskoy Kul'turı)", *Arheologiya Severnoy Azii*, Novosibirsk 1982, s.113.

¹⁶ A.A. Gavrilova, *a.g.e.*, s.39.

¹⁷ Azim M. Malikov, "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S.VI-VIII.Yüzyıllar)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.149.

Grup III. Sadece telin daire formunda kıvrılması ile oluşturulmuş küpeler, ancak dairenin iki ucu tam olarak birleştirilmemiştir:

Tip 6. Düz sade halka. Bu küpelerin çoğunluğu tunçtan yapılmıştır, çapları 1,4 cm'den 1,6 cm'e kadardır. Düz ve sade halka küpelerle Göktürk kadın veya erkek mezarlarında VI. yüzyıldan Geç Ortaçağ'a kadar karşılaşılmaktadır. Bu tip küpelerin üretiminin ve kullanımının kolay olması yayıldıkları alanı ve tercih edilme sürelerini genişletmiştir. VIII. yüzyıla ait olarak kabul edilen bu tip küpeler sökülebilir pandantife sahip olabilir.

Kırgızistan'da Beş-Taş-Koroo I, Beş-Taş-Koroo II, Bel-Saz II, Kuray (VII-VIII. yüzyıl), Minusinsk Havzası'nda Sabinka I mezarlıklarından ele geçmişlerdir.¹⁸ Ayrıca Altay'da Katanda II (VIII-X. yüzyıl)'den de örnek bilinmektedir. Tanrı Dağları Alamişik Kurgan Mezarlığı no.69'da 15-16 yaşlarında bir delikanlı (genç kız da olabilir) tunç bir küpe ele geçmiştir; sözü edilen küpe açık halka görünümündedir, 2 cm çapa sahiptir. Bu mezarda yer alan diğer eşyalardan yola çıkarak tarihlendirme VIII. yüzyılın ikinci yarısına yapılmıştır. Böyle küpeler yukarıda gözden geçirilen Batı Sibirya küpelerinden farklılık göstermektedir-pendantifi bağlamak için yuvası yoktur ancak geriye kalan özellikleri Sibirya örneklerine benzemektedir.¹⁹

Grup IV. Pandantifsiz Küpeler (Pendantifi Kayıp Küpeler). Pandantifler korunamamıştır:

Tip 7. Aşağı kısmında "nervürlü" açık halkalı, yekpare döküm pandantifli. Pandantifli-boncuk için çubuklu ve çubuğu kayıp olarak günümüze gelmiş örnekler vardır. Köprü üzerinde boncuğun geçirilmesi için çubuk bulunmaktadır. Bu tip küpeler ile Altay ve Tuva mezarlarında karşılaşmak mümkündür. Bazı araştırmacılara göre bu tip Tip 1 ve Tip 2'nin bir parçası olabilir, ancak aynı form ile karşılaştıracığımız örnek yoktur. Bunlar çoğunlukla IX. yüzyıla ait olarak kabul edilmektedir (F. 5²⁰).

¹⁸ Kubatbek Tabaldiev, *Kurganı Srednevekovih Koçevnih Plemen Tyan-Şanya*, Bişkek 1996, s.55.

¹⁹ B. N. Vladimirovna, *a.g.e.*, s.91.

²⁰ http://museum.mmc.nsu.ru/?int=VIEW&el=3772&templ=NEW_INTERFACE_STAND, 12.10.2012.

F. 5- Yustid I, Kurgan 8
(Altay)

F. 6- Yustid XII, Kurgan 29
(Altay)

Tip 8. Köprünün aşağı kısmında pendants için yuvalı, açık halkalıdır. Köprü üzerinde boncuk yer almakta ya da bulunmamaktadır. Bu tip, Tip 1 küpe kısımları için iskelet oluşturmaktadır. Oyuntular pendantslerin sabitlenmesi için imkân sağlamaktadır. Sayan Altay'da Salgı-Bajı I-16, Şançık 17 ve 22'de, Altay'da, Pencikent'de, Kırgızistan'da görülmektedir. Böyle küpeler VIII-IX. yüzyıl tabakasında ele geçmiştir (F. 6²¹).²²

Grup V. Lir Görünümlü Küpeler

Tip 9. Küpenin köprüsü lir görünümlüdür ve üzerinde boncuk yoktur. Pendantsi kısadır ve kürevi formdadır.²³ Osinska Mezarlığı (Kuzey Altay) Mezar 52'den ve Markelov Mıs I (Hakasya)'den örnekler bilinmektedir (F. 7²⁴). VIII.-IX.yüzyıla tarihlendirilmektedirler.

²¹ http://museum.mmc.nsu.ru/?int=VIEW&el=3772&templ=NEW_INTERFACE_STAND,12.10.2012.

²² Bir takım araştırmacılar bu tip küpeleri "Saltova Tipi Küpeler" olarak isimlendirmektedir. B. B. Ovçinnikova, a.g.e., s.45-47; P. İ.Şulga - V. V. Gorbunov, "Fragment Dospheha iz Tyurkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek", **Materialı po Voennoy Arheologii Altaya Sopredel'nyh Territoriy**, İzdatel'stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul 2002, ris.2.1-2.

²³ D. G. Savinov, "Kudurginskiy Predmetny Kompleks na Severnom Altae (po Materialam Osinskingskogo Mogil'nika)", **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Kul'turu v Sayano-Altai Tsentral'noy Azii**, Novosibirsk 2000, s.174.

²⁴ http://museum.mmc.nsu.ru/?int=VIEW&el=3772&templ=NEW_INTERFACE_STAND,12.10.2012.

F. 7- Markelov Mıs I arkeolojik alanı (Hakasya) (kadın mezarı)

Grup VI. Figürlü Küpeler

Tip 10. Abakan Nehri üzerinde Koybalı kurgan no 7 kadın mezarından ele geçen küpe, Tanrıça Umay tasvirine ve pandantife sahiptir, Göktürk Devri'nde böyle tiplerle çok nadir olarak karşılaşılmaktadır (F. 8²⁵). Döküm, dövme, lehim, granülasyon teknikleri uygulanmıştır. Küpe çifti, altın ve gümüşten hazırlanmıştır. Umay, kanadı ile birlikte tasvir edilmiş, ellerini göğüs hizasına kaldırmış ve elleri arasında kap tutmaktadır. Başı üzerinde hale, sırtı arkasından ise kanatları açık olarak gözükmektedir. Kanatların yaklaşık olarak ortasında birer adet daire bulunmaktadır. Halenin, kanatların, kuyruğun ve sözü edilen dairelerin konturlarının altın telin lehimlenmesi suretiyle oluşturulduğu görülmektedir. Umayın başında ve boynunda üzüm salkımı motifli takı yer almaktadır; bunlar ufak altın taneciklerden meydana getirilmişler ve yine lehim tekniği ile sabitlenmişlerdir.

Halenin iki tarafına ve kanatların ucuna gümüş tele bağlı olarak içi boş altın ve gümüş küreler asılmıştır; bunlar var oluşun ufak ruhlarını temsil etmektedir. Arka yüzde ise bu tarz küpeleri kulakta taşımak için kuyruğun geriye kıvrılmış durumunu anımsatan bir şekil söz konusudur, altın sarmal telle süslüdür.

²⁵ http://museum.mmc.nsu.ru/?int=VIEW&el=3772&templ=NEW_INTERFACE_STAND, 12.10.2012.

Kuyruğu olarak tasarlanmış pandantifte de döküm, dövme, kalıba baskı, lehimleme teknikleri kullanılmıştır. Her iki yüzünde kabartma olarak üçgöl tasvirli, eşkenar dörtgen formundaki iki pandantif ele geçmiştir. Eşkenar dörtgenin köşelerinden biri küpeye asılmak üzere tasarlanmış ilmiğe sahiptir, diğer üç ilmikten gümüş teller sallanmakta ve bunlar uçlarında içleri dolu bilya formlarını tutmaktadırlar, eşkenar dörtgen formların ise içleri koftur. Yukarıdaki ilmiğe sabitlenenler altın, aşağıdakiler ise gümüştendir.

Üçgöl verimliliği, bilya formları ise hayvanların ve insanların çocuk ruhlarını saadeti sembolize etmektedir. Tuttuğu kapta Umay'ın "kutsanmış süt içinde doğacak olan canlıların embriyonlarını taşıdığını" belirten araştırmacılar bulunmaktadır. İnci şeklinde pandantifler de bu görüş kapsamında ele alınmıştır. Sözü edilen küpe çifti iyi korunmuştur ancak kullanım sırasında hasar görmüştür. Bu, net olarak küpenin birinde, kanadın tellerle gövdeye saptanmasında görülmektedir.²⁶ Sözü edilen küpe bir takım araştırmacılar tarafından daha geç tarihli kabul edilmektedir. Ancak biz gerek Umay'ın elinde kap tutmasının gerekse küpenin diğer özelliklerinin Göktürk sanatına ve kültürüne işaret etmesinden yola çıkarak bunun Geç Göktürk Devri'ne ait olabileceğinden bahsedebiliriz.

F. 8- Koybalı Kurgan no.7, (Hakasya)

²⁶ Sergey. G. Skobelev, "Kurgan No7 Mogil'nika Koybalı-Unikal'nıy Pamyatnik Drevnetyurkskoy Kul'turu s Territorii Zapadnogo Prisayan'ya", **Pamyatniki Kul'turu Drevnih Tyurok v Yujnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii**, Novosibirsk 1999, s.149, ris.7; Sergey G. Skobelev, "Ancient Turks Fertility Goddess: Umai: The Style and Features of the Icanography", **1. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler Kitabı 21-24 Kasım 2012**, MSGSÜ Yayınları, İstanbul 2014, s.35-44; Lale Avşar, "Türk Takılarında Umay İncancının İzleri ve Avrasya Kökleri", **İDİL Sanat ve Dil Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2012, s.13.

Grup VII. “S” Görünümlü Küpeler?²⁷

Tip 11. Spiral disk formunda. İki adet spiral diskten meydana gelmektedir. Küpe olmamakla birlikte küpe başlığı altında değinilmesi gereken bir nokta şakak halkaları ya da baş süsleridir; Şakak halkalarının ise tek bir kullanım tarzı bulunmamaktadır; bunlar saça iliştilmektedir ya da saç kıyafetinin başı çevreleyen kurdelesine asılmaktadır. Bazen de şakak halkası, doğrudan doğruya saçın içine geçirilmektedir. Bununla birlikte bir takım araştırmacılara göre şakak halkalarının 1.5-2.2mm çaplarına rağmen kulağa takılabilmektedir.²⁸ Kudırge Mezarlığı Mezar 4’den ele geçen örnek V-VII. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Şimdiye Küpelerle ilgili yaptığımız genellemelere dayanarak şunlar belirtilebilir:

Göktürk Dönemi’ne ait küpeler altın, gümüş ve tunçtan üretilmiştir. Son yıllarda yapılan araştırmalara göre Ortaçağ’da küpelerin bir kısmının bakır-çinko alaşımı ve kalayın karıştırılmasıyla meydana getirildiğini belirtmek mümkün olmuştur.²⁹ Kadınlara ait mezarlarda daha çok gümüş ve tunçtan yapılmış küpelere rastlanmaktadır. Bunlar genellikle döküm tekniğinde üretilmişlerdir, uçlarından çoğu zaman yuvarlak bir pandantif sallanmaktadır; bazen de uçlarında cam hamurundan yapılmış süsler görmek mümkündür. Kadın mezarlarından çıkan küpeler genellikle çift olarak bulunmuştur. Bununla birlikte bazen küpe çiftleri farklılık göstermektedir, örneğin bunlardan biri çubuk-pendantifli ve zarif olabilirken diğeri pendantifsiz olarak karşımıza çıkabilmektedir. Kadın mezarlarında iki kez aynı birleşme ile karşılaşılmıştır- tip 2 ve tip 8 birlikteliği.³⁰

²⁷ Sözü edilen örnek çeşitli kaynaklarda “şakak süsü” olarak geçmektedir. Tarih olarak Göktürk Devri’ne denk geldiğinden bu noktada onlara da değinmeyi faydalı bulduk.

²⁸ B. N. Vladimirovna, **a.g.e.**, s.78.

²⁹ Andrei Borodovskiy, “Metal Makeup of the Old Turkic Silver Ware of Southern Siberia”, **3. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Avrasya’da Türklerin Etno-Kültür Tarihi. ICEA 2011 Demirci Bildiriler**, ed. Semih Güneri, Anadolu Avrasya Enstitüsü, Bilim Ofset, İzmir 2012, s.11.

³⁰ Csanat Balint, “VI.-VIII. Yüzyıllarda İç Asya ve Orta Asya’daki Türk Tipi Arkeoloji Anıtları”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 24, 1, 1986, s.12-13; B. B. Ovçinnikova, **a.g.e.**, s.47.

T. 1		GÖKTÜRK DÖNEMİ KÜPELERİ					
GRUP I	Tip 1a		Tip 4		GRUP VI	Tip 10	
	Tip 1b		Tip 5			GRUP VII	Tip 11
	Tip 2a		GRUP III	Tip 6			<p>T. 1 Tip 1a: i. Balık-Sook I Kurgan 11 (Altay); ii. Kudırge Mezarlığı Mezar 10 (Altay); Tip 1b: Çerbi Mezarlığı (Tuva); Tip 2a: Ak-Kobı III, Kurgan 2 (Altay); Tip 2b: Uzuntal I Kurgan 1 (Altay); Tip 3: i. Kudırge Mezarlığı Mezar 12 (Altay); ii. Kudırge Mezarlığı Mezar 13 (Altay); Tip 4: Kudırge Mezarlığı (Altay); Tip 5: Şeştaki II (Kuznetskaya Havzası); Tip 6: Sabinka I Mezarlığı (Minusinsk Havzası); Tip 7: Yustid I Kurgan 8 (Altay); Tip 8: Yustid XII Kurgan 29 (Altay); Tip 9: Markelov Mıs I (Hakasya); Tip 10: Koybalı Kurgan no.7 (Hakasya); Tip 11: Katanda I, Kurgan 25 (Altay).</p>
	Tip 2b		GRUP IV	Tip 7			
GRUP II	Tip 3		GRUP V	Tip 8			
			Tip 9				

Uçları bitişmeyen halka görünümünde sade küpeler sık sık Göktürk Devri mezarlarında V. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar, varlıklarını Ortaçağ'ın sonuna kadar korumuşlardır.³¹

Erkek mezarlarından çıkan küpeler, aşağıda değineceğimiz üzere, çoğunlukla taş heykelerde görülen küpe formlarına benzemektedir; uçlarından yuvarlak bir pandantif sallanmaktadır. Erkek mezarlarında genellikle tipler 6 ve 9 birlikte karşımıza çıkar. Çeşitli küpelerle çift oluşturarak küpe takma modası günümüze kadar Tuvalı delikanlılarda korunmuştur. Küpenin karmaşık formunun derecesi küpenin sahibinin sosyal statüsünü göstermektedir.

Küpe tipleri 2, 3, 4 ve 5 dökümdür. Bu gruptaki küpeler daha erken bir tarihe işaret etmektedir: Kudırge mezarlığı tipi göz önüne alınarak olarak VI-VII. yüzyıllar ön görülmektedir. Bu tarih bütün analogları için de geçerlidir. Ayrıca Kudırge Mezarlığı Mezar 15'de küpe ile birlikte bulunan sikke 575-577 tarihini vermekte sözü edilen öngörüğü doğrulamaktadır.

Tip 2 küpelerle Katanda tipi mezarlarda VII-VIII. yüzyılda karşılaşılmaktadır. Bu tip de erken bir döneme işaret etmektedirler, VII. yüzyıla ait olarak kabul edilmektedirler (Katanda II Mezarlığı Kurgan 5). Küpe tip 2'nin yapısında sonraları çok fazla değişim yaşanmamıştır. Pandantif için oyuk varlığını korumuştur, sonradan bunun içine çubuk uç üzerinde boncuğu ya da bilyayı sabitleyen kısım girmiştir. Böyle örnekler araştırmacılara göre VIII. yüzyılda var olmuştur.

2. tip küpeler kullanım olarak Tip 8 no.lu küpelerle zamandıştır, yukarıda da sözü edildiği gibi bunlarla erkek mezarlarında çift olarak karşılaşılmaktadır. Konstrüksiyon olarak çeşitlidirler. Tip 2'nin sonraki gelişimi pandantif ucunun karmaşık tasarımında ve temel halkanın yukarı kısmında meydana gelmiştir. Parçalı kısımlarda değerli metaller kullanılmıştır, ancak yukarı kısımdaki imitasyon boncuk henüz mandal üzerinde değildir, bununla birlikte kendi başına pandantif olarak kaynaşır ve uzar. Bu küpeler VIII. yüzyılın ikinci yarısı-IX. yüzyılda gelişim gösterir.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında Tuva'ya sızarak Küpe Tip 2 biçim değiştirmiştir, bununla birlikte temel halka üzerinde "kaburga"yı yani yuvayı

³¹ F. H.Arslanova, "Pogrebeniya Tyurkskogo Vremeni v Vostoçnom Kazahstane", **Kul'tura Drevnih Skotovolov i Zemledel'tsev Kazakhstana**, Almaata 1969, s.53.

korumuştur. Eski yerel gelenek olan altın tanecik gelişmiş ve Tuva takıları için VIII. yüzyılın ikinci yarısından önce olmayacak şekilde karakteristik olmuştur (Tip 2). Böyle küpeler ile Hakasya ve Moğolistan anıtlarında karşılaşılmaktadır. Bunların pandantifleri uzatılmıştır. Küpe halkasının üzerinde bazen inci tanesi yer alabilmektedir. Üzerine taneciklerin geçirildiği çubuğun kendisi oldukça incedir, çubuğun çapı bir milimetredir. Metalin sağlamlığı çubuğun tanecikleri taşımasına izin verir, diğer taraftan küpenin temel halkası ile çubuk-pendantifin lehimlendiği yer kırılğan hale gelmektedir ve sonuç olarak sadece tek iskelet kalmaktadır, küpenin kendisi pandantifsizdir. Bu şekilde Tip 7 meydana gelir.

Temel halka üzerindeki yuva ile küpe birleştirilmektedir, bu, pandantif sabitleme görevi yapmaktadır. Bu grupta Tip 8 yer almaktadır, “Pendantifsiz Küpe” olarak isimlendirilmektedir. Bu gruptaki küpelerin analizinde en erken olarak düşünülen Küpe Tip 2 ile birlikte çift olarak bulunan örnek ele alınmaktadır. Bu çift Kuray Tipi’nde VIII-IX. yüzyıl mezarında ele geçmiştir. Sözü edilen örnek VIII. yüzyılda varlık göstermiştir. Bir süre sonra yaklaşık olarak VIII. yüzyıl sonu-IX. yüzyıl başı benzeri formdaki küpeler Tuva’da ve Hakasya’da kullanılmıştır; tesadüf buluntular da bunu destekler niteliktedir. Ancak buradaki formları biraz değişiklik göstermektedir; Altay’daki atlı mezarlarda küpenin temel halkası kontur olarak yuvarlaktır, Tuva ve Hakasya’da konturlar uzar ve üçgene yakın bir form alır, halcanın gövdesi yukarı doğru biraz daralma gösterir.

Küpe Tip 6 “halkalı” olarak bilinmektedir. Bu tipin en yaygın formlardan biri olduğu bilinmektedir, Sayan-Altay atlı halkı arasında oldukça geniş bir yayılma alanına sahip olmuştur. Analizler ışığında sözü edilen küpeler VI-X. yüzyıl boyunca Göktürkler’de kullanılmıştır. Baraba orman-bozkırında Türk dönemine işaret eden buluntuların varlığına da kısaca değinmekte fayda vardır; Omsk şehrinin Aytkulov Tars bölgesinde yer alan her iki arkeolojik anıtta da küpeler bulunmuştur. Bu küpelerden bir tanesi “parçalı pandantifli ve boncuklu oval halka” formunda tunç döküm küpedir. Benzerleri VII-IX. yüzyıl anıtlarında bulunmaktadır.³²

Göktürk Devri Altay buluntusu küpeler hakkında aşağıdaki verilere değinmekte fayda vardır. Altay’da en çok şu tiplerle karşılaşılmaktadır; Tip 3 (damla formu pandantifli), 2b (çan-pendantif), 8 (pandantifsiz, boncuğu

³² B. N. Vladimirovna, *a.g.e.*, s.17-18, 21-22.

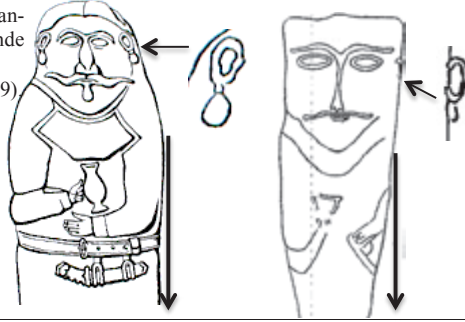
olmayan). Tuva için her iki Tip 8, %25 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tipler anlaşılacağı üzere Dağlık Altay'a doğru ağırlık göstermektedir ve her ikisi ile birlikte çift oluşturmak mümkündür. Dağlık Altay mezarlarında tip 1 ile karşılaşılması ancak Tuva'da (%50), Moğolistan'da (%25) ve Hakasya'da (%25) tipik olarak görülmektedir. Tip 8'e form bakımından yakınlık gösterenler Tuva ve Hakasya anıtlarında karşımıza çıkmaktadır.³³

Arkeolojik malzeme olarak Göktürk Devri küpelerinin tasvirlerinin benzerlerine en yoğun biçimde yine aynı döneme ait, birinci olarak taş heykellerde ve ikinci olarak duvar resimlerinde rastlanmaktadır. Bu küpeler, halka dışında çoğunlukla küre ya da damla formunda pendantiflere sahip biçimde karşımıza çıkmaktadırlar (**T. 2**). Heykeller üzerinde en çok tercih edilen ve yaygınlık gösteren küpeler madeni küpelere ait Grup I Tipler 1, 2a ve Grup II Tipler 3-5'dir.

Damla pendantife sahip küpeli taş heykeller Orta Asya'da yoğunlaşmaktadır. Örneğin; Kazakistan'da Astana yakınlarında yer alan Kumay Kompleksi'ndeki Kos-Batır'daki tören alanından taş heykel üzerinde damla formu bir küpe tasviri görülmektedir. Benzer örnekler Kazakistan'ın Jaysan-14 Çiti ve Kırgızistan'ın Kara-Kudjur taş heykellerde tekrarlanır. Bunlar Göktürk topraklarında gerek maden sanatında gerekse heykel sanatında VI-IX. yüzyılda yoğun olarak görülmektedirler (**Ç. 1a-b**), (karşılaştırma için bkz. **F. 3-4; T. 1-2**).

³³ B.B. Ovçinnikova, **a.g.e.**, s.47-51, tablo 10.

Ç. 1a- Kazakistan Jaysan-14 Çiti, taş heykel üzerinde küpe ayrıntısı. (Dosimbayeva, 2006, ris. 9)

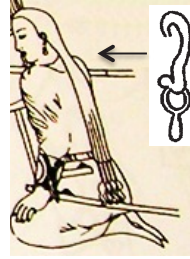

Ç.1.b- Kırgızistan, Kara-Kudjur'dan taş heykel üzerinde küpe ayrıntısı. (Tabaldiev, ris.27.6).

T.- 2 ³⁴	
GÖKTÜRK DÖNEMİ GÖRSEL SANATLARA AİT KÜPELER	GÖKTÜRK DÖNEMİ MADENİ KÜPELER

Ç. 2- Kudırge Mezar 16, (Gavrilova, 1965, tabl.VI.2).

Ç. 3- Afrasiyab duvar resmi ve konu ile ilgili küpe ayrıntısı. (G. V. Kubarev, 2005, ris.6.16); (Vladimirovna, 2010, ris.33.22).

³⁴ Tablo V. D. Kubarev, a.g.e., 1984, ris.5'den yararlanarak hazırlanmıştır. Ayrıca bkz. G. V. Kubarev, *Kul'tura Drevnih Tyurok Altaya (po Materialam Pamyatnikov)*, Akademiya Nauk Sibirskoe Otdelnie Institut Arheologii i Etnografii, Novosibirsk 2005.

Küpe tasvirleri taş heykellerin yanı sıra Göktürk duvar resimleri, antropomorfik kaplar ile sikkelerinde de yerini almıştır. Buradaki tasvir edilen figürlerin sahip oldukları küpeler yine üstte bahsettiğimiz tipe yakınlık göstermektedirler. Kudırge Mezarlığı Mezar 16'dan Umay ve arkasındaki figürde pandantifli küpe seçilebilmektedir (Ç. 2). Afrasiyab'dan Göktürk Devri'ne tarihlenen duvar resimlerinde de benzer küpeler savaşçı erkeklerin takısı olarak tasvir edilmiştir (Ç. 3).³⁵ Ulug-Byug'dan materyallerin bazıları Pencikent buluntuları ile yakınlık taşımaktadır. Çaç Vahası'nda VII-VIII. yüzyıla ait Batı Göktürkler'e ait kağanların betimlendiği sikkelerde yukarıda sözü edilen formlarda küpeler gözden kaçmamaktadır. Antropomorfik kap olarak ise ilk akla gelen örneklerden biri, Semerkand Kafır-Kala diğeri ise Afrasiyab'dan ele geçenlerdir (F. 9)³⁶.

F. 9- Antropomorfik keramik kap, Kafır-Kala, Semerkand, VI.yüzyıl
(G. A. Pugaçenkova-L.İ. Rempel, 1965).

Dikkati çeken bir nokta Göktürk Devri'ne ait in-situ olarak bulunan takıların, sadece tek amaçlı yani süslenme için kullanılmamış olmasıdır;

³⁵ Ayman Dosımbayeva-Abdinur Nuskabay, a.g.e., s.25, 82.

³⁶ J. Özlem Oktay, "Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri", 1. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler 21-24 Kasım 2012, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2014, s. 28-32; G. A. Pugaçenkova-L.İ. Rempel, İstoriya İskusstv Uzbekistana, S Drevneyşih Vremen do Serednih Devyatnadsatogo Veka, Moskva 1975, ill.177.

Göktürk erkeklerinin taktığı küpeler sosyal statünün sembolüdür; savaşçı erkekler tarafından kullanıldıkları için cesaret ve yiğitlik kavramları ile birlikte düşünölmelidirler.³⁷

Sembolizm açısından özellikle dikkat çeken (F. 8) Umay tasvirine sahip küpe çifti, muhtemelen, ölen kişiyi koruması için mezarda yer almaktadır. Umay tanrıçası bilindiği üzere bereket, şifa vermenin yanı sıra ölen kişilerin ruhunu da korumakta ve ölümsüzlüğe işaret etmektedir.³⁸

Sonuç olarak; Moğolistan, Hakasya, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Minusinsk Havzası, Altaylar (F.10) başta olmak üzere Orta ve İç Asya topraklarında VI-IX. yüzyıllarda karşılaştığımız Göktürk Devri küpeleri, üzerinde daha çok çalışma gerektiren, Türk sanatında oldukça önemli bir yere sahip eserlerdir. Bu dönemde, form olarak bir takım benzerlikler ile birlikte, küpelerin çeşitliliği, bazılarının kendine özgü ince ve zarif işçiliğe sahip olmaları dikkat çekmektedir. 7 Grup ve 11 tipten Tip 1a, 2a, 7 ve 8 en çok ele geçen küpeler arasındadır. Küpe tiplerinden en çok öne çıkanı ise Grup 1 Tip 1'dir, Bilge Kağan Hazinesi'nden de buluntuya sahip bu tip, işçilik açısından Göktürkler'in maden sanatında geldikleri noktayı göstermektedir.

Grup VI Tip 10'daki Umay tasvirli küpe çifti gerek yapım ve süsleme tekniği gerekse barındırdığı sembolizm açısından nadir bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözü edilen küpe çifti için Skobelev biraz daha geç bir tarihi önermektedir. Ancak bize göre üç dilimli taca sahip Umay tasvirinin Göktürk Devri'nde Suttu Bulak-1 kemik levhası, Kudırge kayası üzerindeki örneklerde olduğu gibi daha pek çok eserde yoğun olarak karşımıza çıkması, onların Göktürk Devri'ne ait oldukları yönünde düşüncemizi destekler. Ayrıca görüşümüzü destekleyen başka bir nokta da sözü edilen küpe çiftindeki figürlerin ellerinde kap tutmaları yine Göktürk taş heykellerinde oldukça sık karşılaştığımız ikonografik bir konu olmasıdır.

³⁷ Lale Avşar, a.g.e., s.13.

³⁸ L. P. Potapov, "Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay", çev. Muvaffak Duranlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, I, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir 1996, s.218; G. V. Dlujevskaya, "Kudırge Kayası" Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", çev. Muvaffak Duranlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, I, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir 1996 s.235-240.

Arkeolojik malzemede çoğunlukla in-situ durumunda tespit edilen Göktürk Devri küpelerinin benzerlerine en yoğun biçimde yine aynı döneme ait taş heykellerde rastlanmaktadır. Bu küpeler halka form dışında çoğunlukla küre ya da damla biçiminde pendentiflere sahip olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Küpeler taş heykellerin yanı sıra Göktürk duvar ve kaya resimleri ile sikkelerinde de yerini almıştır. Bunlarda tasvir edilen figürlerin taktıkları küpeler, bahsettiğimiz tiplere yakınlık göstermektedirler. Ayrıca küpelerin benzerlerinin yine aynı döneme ait taş heykeller, duvar resimleri, antropomorfik kaplar vb.de tasvir edilmesi Göktürk devri küpelerini tarihlendirmede büyük rol oynarlar. Düşüncemize göre, Göktürk Devri küpeleri tüm bu özellikleri ile Türk sanatında zincirin önemli halkaları olarak görülmeyi hak etmektedirler.

F.10- Göktürk Devri Küpelerinin Buluntu Yerlerini Gösteren Harita
(Google Maps'den düzenlenmiştir)

KAYNAKÇA

- Arslanova, F. H., “Pogrebeniya Tyurkskogo Vremeni v Vostoçnom Kazahstane”, **Kul'tura Drevnih Skotovolov i Zemledel'tsev Kazakhstana**, Almaata 1969, s.43-57.
- Avşar, Lale, “Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri”, **İDİL Sanat ve Dil Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2012, s.1-24.
- Balint, Csanat, “VI.-VIII. Yüzyllarda İç Asya ve Orta Asya'daki Türk Tipi Arkeoloji Anıtları”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 24, 1, 1986, s.7-32.
- Bayar, Dovdoi, “Eski Türk Anıtları ve Taş Heykelleri”, **Cengiz Han ve Mirasçuları Büyük Moğol İmparatorluğu**, ed. Samih Rıfat, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2006.
- Borodovskiy, Andrei, “Metal Makeup of the Old Turkic Silver Ware of Southern Siberia”, **3. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Avrasya'da Türklerin Etno-Kültür Tarihi. ICEA 2011 Demirci Bildiriler**, ed. Semih Güneri, Anadolu Avrasya Enstitüsü, Bilim Ofset, İzmir 2012, s.288-295.
- Brikina, G. A., **Karabulak**, Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovogo Krasnogo Znamenı İstitut Arheologii, Moskova 1974.
- Dlujnevskaya, G. V., “Kudırge Kayası” Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış”, çev. Muvaffak Duranlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, I, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir 1996 s.235-240.
- Dosimbayeva, Ayman – Abdinur Nuskabay, **Tyurkskiy Arheologo-Etnografıeskiy Kompleks Kumay – Kumay Türk Arkeoloji-Etnografya Kompleksi**, Astana 2012.
- Dosimbayeva, Ayman, **Zapadny Tyurkskiy Kaganat Kul'turnoe Nasledie Kazahskoy Stepi**, Almatı 2006.
- Gavrilova, A.A., **Mogil'nik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**, M.-L. 1965.
- Graç, A. D., “Drevnetyurksie Kurganı na Yuge Tuvı”, **Drevnosti Sibiri, Dal'neg Vostoka i Sredney Azii**, KSİA, 114, 1968, s.105-111.

- Graç, A. D., **Drevnie Koçevniki v Tsentre Azii**, GRVL, Moskva 1980.
- Klyaştorniy, S. G. – D. G. Savinov, **Stepme İmperii Drevney Evrazii**, Filologičeskiy Fakul'tet SPBGU, S. Peterburg, 2005.
- Kubarev, G. V., **Kul'tura Drevnih Tyurok Altaya (po Materialam Pamyatnikov)**, Akademiya Nauk Sibirskoe Otdelnie Institut Arheologii i Etnografii, Novosibirsk 2005.
- Malikov, Azim M., “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverünnehir Türkleri (M.S.VI-VIII.Yüzyıllar)”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.142-151.
- Oktay, J. Özlem, “Göktürk Devri Pişmiş Toprak Figürinleri”, **1. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiler 21-24 Kasım 2012**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2014, s.19-34.
- Oktay, J. Özlem, **VI-IX. Yüzyıllarda Orta ve İç Asya'da Maden Sanatı: Göktürk Devri**, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.
- Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş V, Türklerde Ordu, Ordugah ve Otağ: Hunlardan Osmanlılara**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Potapov, L. P., “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, çev. Muvaffak Duranlı, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, I, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir 1996, s.213-233.
- Pugaçenkova, G. A. – L.İ. Rempel', **İstoriya İskusstv Uzbekistana, S Drevneyşih Vremen do Serednih Devyatnadtsatogo Veka**, Moskva 1975.
- Savinov, D. G., “Drevnetyurkskie Kurganı Uzuntala (K Voprosu o Vıdeleonii Kurayskoy Kul'turi)”, **Arheologiya Severnoy Azii**, Novosibirsk 1982, s.102-122.
- Savinov, D. G., “Kudurginskiy Predmetniy Kompleks na Severnom Altae (po Materialam Osinskingskogo Mogil'nika)”, **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Kul'turi v Sayano-Altai i Tsentral'noy Azii**, Novosibirsk 2000, s.170-177.

Skobelev, Sergey G., “Ancient Turks Fertility Goddess: Umai: The Style and Features of the Icanography”, **1. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi Bildiriler Kitabı 21-24 Kasım 2012**, MSGSÜ Yayınları, İstanbul 2014, s.35-44.

Skobelev, Sergey G., “Kurgan No.7 Mogil’nika Koybalı-Unikal’nıy Pamyatnik Drevnetyurkskoy Kul’turı s Territorii Zapadnogo Prisayan’ya”, **Pamyatniki Kul’turı Drevnih Tyurok v Yujnoy Sibiri i Tsentral’noy Azii**, Novosibirsk 1999, s.129-149.

Şulga, P. İ. – V. V. Gorbunov, “Fragment Dospaha iz Tyurkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek”, **Materialı po Voennoy Arheologii Altaya Sopredel’nih Territoriy**, İzdatel’stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Barnaul 2002, s.112-130.

Tabaldiev, Kubatbek, **Kurganı Srednevekovih Koçevnih Plemen Tyan-Şanya**, Bişkek 1996.

Vaynşteyn, İ., **İstoria Narodnogo Iskusstva Tuvı**, Moskova 1974.

Vladimirovna, Basova Natalya, **Ser’gi i Visoçnıe Podveski Naseleniya Yuga Zapadney Sibiri (V-XVIII vv.)**, Arheologii i Etnografii Sibirskogo Otdeleniya RAN, Novosibirsk 2010 (Doktora Tezi).

http://museum.mmc.nsu.ru/?int=VIEW&el=3772&templ=NEW_INTER-FACE_STAND, 20.10.2013.